

AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ'NİN MİSYONERLERİ VE OSMANLI DEVLETİ

DOÇ. DR. H. TAHSİN FENDOĞLU
DİCLE ÜNİVERSİTESİ HUKUK FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

I. GİRİŞ

Tanzimat dönemine kadar Osmanlı Devleti'nin "Protestan Sorunu" yoktur. Bu sorun ABD misyonerleriyle ortaya çıkmış, diğer cemaatler, Babiali nezdinde bunu protesto etmiş, Protestan Kilisesinin gerçek Hristiyanlıkla ilgisinin olmadığını, Protestanların gerçekte birer suçlu (mücrim) olduklarını belirterek, bu mezhep mensupları hakkında cezai takibat yapılmasını istemişlerdir.¹ Babiali, sair Hristiyan mezheplerinin bu istemlerine rağmen, ABD'nin ama özellikle İngiltere'nin artan baskıları karşısında Protestanların ayrı bir "millet" olduklarını tanıyarak, böylece Protestanlar kendi kiliselerini kurmuşlardır. Bu tanıma olayı, Protestan misyonerlerinin aktivitelerini artırmıştır.

Misyonerliğin tarihi, Hristiyanlığın doğuşuna kadar götürülür. Misyon (mission) kelimesi latince mittere (göndermek) fiilinden gelir. Amaçlı ve şuurlu bir din-yayıncılık ve temelde dünyanın Hristiyanlaştırılması hareketine misyonerlik denilmektedir. Hristiyanlığa göre diğer milletler dinsiz ve kafirdir. Amaç Türkiye olduğunda üç hedef vardır; Türklerin Hristiyanlaştırılması, Rum-Ermeni ittifakının sağlanması ve bu iki Kilisedeki sapmaların düzeltilmesi.²

Misyonerliğin ilahi gerekçesi, Hz. İsa'nın, Havarilerine, "Gidin! Gerçeği (İncil'i) onlara anlatınız!" emrinde gizlidir. Dünyaya Hristiyanlığın anlatımı demek olan misyonerlik altı döneme ayrılır; (i) *Havariler dönemi*, (33-100), (ii) *Kilise kurucuları dönemi*, (100-800), (iii) *Ortaçağ dönemi*, (800-1500), (iv) *Reformasyon dönemi* (1500-1650), (v)

Reformasyon sonrası dönemi (1650-1800) ve (vi) *Modern dönem* (1793-Bugün). Modern dönem, 1793'de Hindistan'a misyoner William Carey'in ayak basmasıyla başlar.

Casus kavramının öncüsü de sayılabilen misyoner, sadece din adamı değil, bulunduğu yerin tarihini, siyasi ve idari yapısını, sosyolojik ve kültürel durumunu da araştırabilecek düzeyde yetiştirilmiş bir kişidir. Görevlendirildikleri toplumun özelliklerini iyice tetkik edip hem bağlı bulunduğu devlete hem de dini merkezlere ulaştırırlar. Filozof Roger Bacon (1210-1294), Papaya sunduğu bir raporda misyonerliğin yayılması için Arapçanın üniversite öğrenimine alınmasını ve Hristiyanlığın zaferi için İslam'ın da üniversitede öğretilmesini ister. 1649 yılında İngiliz Parlamentosu, Hristiyanlığın dünyaya yayılması için Londra'nın merkez olduğunu belirterek bir Misyonerlik Cemiyeti kurmuş, bu cemiyetin dünyadaki şube sayısı, XIX. yüzyıl sonunda yedi bine varmıştır. Fransızlar 1787, Amerikalılar 1810 yılında misyonerlik örgütlerini resmen kurdular. 1855'te Amerika'da 6185 adet misyoner kurum oluşmuştur.³ 1896 yılında dünyada 150 Protestan örgütünde 11574 misyoner faaliyet göstermekteydi.⁴ Protestan (Evangelical) hareketler Osmanlı'da, çalkantılı bir zaman olan 1831 yılında başladı.⁵

Sivas, Amerikan Hastanesi (H. Acun Arşivi)

Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüzyıl eğitiminde en faal unsur Amerikan misyoner okullarıydı. Protestanlar, ruhsatlı veya ruhsatsız okul ve yetimhaneler kurdular ki bunun sayısı XX. yüzyılın başında 400'e ulaşmıştı. Amerikan misyoner okulları, İmparatorluğun diğer kesimlerine nispeten, Ortodoksluğun egemen olduğu Balkanlar'da tutunamadı.

II. AMERİKAN PROTESTAN MİSYONER ÖRGÜTÜ VE OSMANLI DEVLETİ

Misyonerlerin Anadolu topraklarındaki faaliyetleri 1218 yılında Rahip Saint Francesko'nun bu amaçla İstanbul'a gelmesiyle başlatılır. XVI. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun belirli merkezlerinde misyoner merkezleri vardı. 1621 tarihinde Katolik Kapusenler (Freres Mineurs) Osmanlı topraklarında faaliyete başlamışlardı. Misyonerler, doktor, seyyah, mühendis gibi meslek gruplarından oluşabiliyordu.⁶

Amerikan misyonerlerinin Osmanlı Devleti'ndeki ilk faaliyetleri 1820'lerin başına kadar uzanmaktadır. 1810 yılında 3 kilisenin temsilcileri tarafından Massachusetts'de kurulan⁷ ve Amerikan Protestanlarının misyoner örgütü olan American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM)⁸ 1818'deki yıllık toplantısında Osmanlı Devleti'nde misyon istasyonları kurulması için çalışmalar yapılmasını kararlaştırmış ve 5 Ocak 1820 tarihinde Plinty Fisk ve Levi Parsons adlı iki misyoner, bu istasyonların açılması için gerekli hazırlık çalışmalarını yapmak üzere Osmanlı topraklarına gönderilmişti.⁹ Fisk, 1820'lerde Beyrut, Kudüs, Şam ve Antakya gibi bölgeleri gezerek Türkler, Araplar, Dürziler, Maruniler, Rumlar ve Ermeniler hakkında detaylı bilgi topladı.¹⁰ 1822'de Malta'ya gelen Fisk, bölgede dağıtılacak her türlü dini ve öğretici yayını basmak amacıyla bir matbaa kurdu. Beyrut'u Osmanlı Devleti için misyon merkezi olarak kuran ABCFM'nin kurduğu Protestan okullarının sayısı 1827'de 13'e yükseldi.

Osmanlı'da açılan ilk Amerikan okulu 1824 yılında *Syrian Protestant College*'dir; 1824-1886 arasında 400 okul daha açıldı.¹¹ Osmanlı Devleti'nde Protestanlaştırılmaya en müsait topluluğun Ermeniler olduğu sonucuna ulaşan ABCFM, 1830'dan itibaren çalışmalarını bu alanda yoğunlaştırdı. Osmanlı topraklarında faaliyette bulunan misyonerler, İmparatorluğa hayat veren ideallerin "gaza ruhu" ve "yeniçerilerin eğitimi" olduğunu ama devletin iki zayıf noktasını da görmüşlerdi; "Millet sistemi" ve "Kapitülasyonlar". Misyonerler bu dört konu üzerinde derinliğine inceleme yaptılar.¹² ABCFM Müslüman kitleyi Hristiyanlaştırmak yerine, kiliseleri, özellikle Ermenileri örgütlemeyi hedeflemiştir.¹³ 1834 yılında Londra'da basılan *Missionary Researches in Armenia* adlı eserde şu sonuca ulaşılmıştır; Müslüman kitle Protestanlaştırılmaz ama düşman topraklarında bulunan Hristiyanlar üzerinde çalışarak düşmanın kalbine girebiliriz.¹⁴

1835'te misyonerler Anadolu'da faaliyet göstermeye başlamışlardı. Bu amaçla görevlendirilen H.G.O.

Dwight ve Eli Smith, 1830'da İzmir'e gelerek misyoner çalışmalarına başladılar. Osmanlı ülkesinde seyahat için gereken tezkere ve izin belgelerini aldılar. Dwight ve Eli Smith, Erzurum, Kars, Tiflis, Nahçıvan, Tebriz, gibi bölgelerde gezerek, Kürtler, Ermeniler ve Nasturiler hakkında 700 sayfalık bir kitap hazırladılar. Bu kitap ABCFM tarafından bastırıldı ve bölgeye gelen tüm misyonerler için temel bir başvuru kitabı oldu.¹⁵

Bir misyonerin nasıl yetiştirileceği, alacağı dersler, yapacağı işler tüm detaylarıyla belirlenmişti.¹⁶ Bir misyonerin nasıl çalışma yapacağı,¹⁷ misyoner hüccesinde kaç misyonerin ve kimlerin bulunacağı belirlenmişti.¹⁸

Misyonerlik, tüzüğü, programı olan sistemli, organizeli bir örgüttür. Bir misyonerin örgütüne karşı ahitnamesi (taahhüdü) olduğu gibi misyonlar arasında doğal olarak işbölümü bulunmaktadır. Gittikleri bir yörede önce sosyolojik araştırmalar yapar, yöreyi iyice tanımaya başlar, bu nedenle geziler düzenlerlerdi.¹⁹ 1857'de ABD misyonerlerine yardım için İngiliz Kilisesi

İstanbul, Robert Kolej'in genel görünümü (Ayten Sezer)

harekete geçmiş ve *Turkish Missions Aid Society* isimli cemiyeti kurmuştu.²⁰

Misyonerler 1850'lerde Osmanlı İmparatorluğu'nda okullar ve hastaneler açmaya başladılar.²¹ Misyonerler, siyasi davranıyor, Ermeni ve Bulgarlarla özel olarak ilgileniyorlardı. Amaçları dinsizleri (heathen) doğru yola getirmek, Osmanlı despotizmine karşı, onları özgürlüklerine kavuşturmak.²² 1876 senesinde ABCFM'nin kurduğu 15 ayrı aktivite merkezi vardı.²³ Okulları, ilkokuldan başlayarak, üniversiteye kadar uzanıyordu. 1850 ile 1900 yılları arasında İncil, Osmanlı ülkesinin hemen tamamına yayıldı; dili olan her bölgeye İncil gönderildi; İncil; Türk, Arap, Yunan, Ermeni, Bulgar, Kürt ve Yahudi dillerine çevrildi.²⁴

1880 tarihli Barlett Raporu, ABCFM'nin Osmanlı topraklarındaki faaliyet ve hedeflerini şöyle özetler; "Misyoner faaliyetleri açısından Türkiye, Asya'nın anahtarıdır."²⁵

Osmanlı Devleti, Amerikan okullarını kapatmak isteyince, Türk-Amerikan çatışması çıkmış ve bu çatışma, ilişkilerin kesildiği Birinci Dünya Savaşı'na kadar sürmüştür (1860-1914).²⁶

III. AMERİKAN MİSYONERLERİNİN OSMANLI ÜLKESİNDE KİLİSE VE EĞİTİM KURUMLARI HEDEFİ

A. OSMANLI EĞİTİM SİSTEMİ

Osmanlı İmparatorluğu'nda adalet, savunma ve maliye dışındaki alanlara devlet doğrudan girmemiş, sade-

ce devlet olarak denetim görevini üstlenmiştir. Toplum-
sal hayatı derinden etkileyen eğitim, sağlık ve sosyal gü-
venlik gibi hizmetler, bugün "üçüncü sektör" denilen
vakıflar tarafından yerine getirilmiştir. Osmanlı'da eği-
tim-öğretim özel vakıflar tarafından yürütülüyordu. İm-
paratorluğun geri kalmasında ilmiyenin ve eğitim siste-
minin önemli rolü olduğu da kuşkusuzdur.²⁷ Osmanlı
eğitim sisteminin devlet tekelinde olmayıp özel alan içe-
risinde mütalaa edilmesi, devlet denetimini yetersiz kıl-
mıştır. Tehlike sezildiğinde ise ya geç kalınmış ya da dış
baskı varlığını hissettirmiştir. Tanzimat döneminde eği-
tim, adeta yabancıların eline teslim edilmiştir.

B. GENEL OLARAK YABANCILARIN OKUL AÇMALARI

Fransızlar,²⁸ İngilizler ve diğer gelişmiş ülkeler Os-
manlı İmparatorluğu'nda okul açmaya büyük önem ver-
mişlerdi. 3 Kasım 1819'da Levi Parsons (ö. 1825) ve
Pliny Fisk (ö. 1822), Boston'dan Suriye'ye geldiler.²⁹
Bunların asıl görev yerleri Filistin idi. İlk misyon Ku-
düs'te 1823'te açıldı. 1825'de bir misyon Beyrut'ta, bir
diğeri ise İzmir'de (1828'de) açıldı.

C. SURIYE PROTESTAN KOLEJİ

Kolejler konusunda ilk adım Suriye misyonu tarafın-
dan atıldı ve Beyrut'ta Suriye Protestan Koleji açıldı.

D. ROBERT KOLEJİ

Osmanlı İmparatorluğu'nda daha 1836 yılında
Evangelical Union (Protestanlık Birliği) kurulmuştu.
İngilizce redrisat yapan Amerika ilkokulları Osmanlı
İmparatorluğu dahilinde daha 1830'lu yıllarda kurul-
muştu. 1860'lardan itibaren daha üst düzeyde eğitim ve-
recek, ABD'deki üniversitele-
rin benzerleri olan kolejlerin
(college) kurulmasına ağırlık
verildi. 1835 yılında bu misyo-
nerler, Anadolu'da faaliyette
bulunmaya başladılar. Robert
College'in ilk müdürü olan
Cyrus Hamlin, 1839'da Erme-
niler arasında Protestanlık lehi-
ne çalışmaya başlamıştı.³⁰ Mis-
yonerlerin yayılmasının iki te-
mel direği, kilise ve okulların
açılmasıydı. Cyrus Hamlin
1840'da Bebek'te misyoner se-
minerini açtı.³¹ 18 yıl sonra
Hamlin, bu görevden istifa etti
ve yeni Protestan koleji olan
Robert Kolej'i kurdu (1863).
Binayı Board satın almıştı.
Amerikan kolejinin masrafları-
nı, Christopher R. Robert
isimli New Yorklu zengin bir tüccar karşılamış, ABD
başkanı Hamlin de yardım etmişti.³² 1868'de gereken
izni alarak, en fazla yardım eden Amerikalı zengine at-

Selanik, Rum Eytam Mektebi

fen Robert Kolej adı verilen okul açıldı,³³ 1870'de yeni
yapılan binasında eğitime başladı. Abdülaziz, 1868 tari-
hinde, Robert College'in, açılmasına izin verdi. Daha
sonra bu okul, Türkiye'nin en önemli yabancı okulu ol-
du ancak bunların hedefi azınlıklar olduğundan; Türk
öğrencilerin sayısı azdı.³⁴ Genelde Robert College, bir
misyoner kurumu olarak bilinir ki bu Batılı araştırmacı-
lar tarafından da doğrulanır.³⁵ Robert Kolej, ABD mis-
yoner kurumu olan American Board ile çok yakın ilişki
içinde olmakla birlikte bağımsız bir kurumdu.³⁶ Babı-
ali'nin muhalefetine rağmen, ABD hükümetinden sağla-
nan diplomatik destekle önceleri okula Türk, Rum, Bul-
gar, Ermeni, Yahudi, Alman, Suriyeli, İranlı öğrenciler
alınırken, daha sonraları okula daha çok Bulgar, Ermeni
ve Rum çocukları kabul edildi.

E. İSTANBUL AMERİKAN KIZ KOLEJİ

İlk zamanlar kızların eğitimi evlerde olurdu (Home
School). Kız okullarının açılmasına gerek görüldükten
sonra, İstanbul Amerikan Kız Koleji (Constantinople
College for Girls) 1871-1872 öğretim yılında eğitime
başladı. Ünlü yazar, Halide Edip Adıvar, bu kolej mezu-
nudur (1901); gizlice Koleje girmiş ve yine gizlice me-
zun olmuştur.³⁷

F. HARPUT FIRAT KOLEJİ

Harput merkezli Doğu Anadolu misyonuna toplam
36 Amerikalı misyonerle birlikte yardımcı olan yerlile-
rin (genellikle Ermeni) sayısı 266 kişiydi.³⁸ 1878 sene-
sinde Harput'ta Ermeni Koleji açıldıysa da Babıali bu
ismi tanımadı. Bunun üzerine açılan bu kolejin adı Fırat
Koleji (Euphrates College³⁹ veya College Hill-Kharpoote)
olarak değiştirildi.⁴⁰ Harput'taki kolejde genellikle Er-
meniler eğitiliyordu.⁴¹ Aslında daha önce
1860 senesinde açılan Harput İlahiyat Okulu,
ilk yıl 25 öğrenci almıştı. 1894-1895 ve 1896
yıllarındaki Ermeni katliamı sonrası Harput
ve Maraş'taki olaylar nedeniyle Osmanlı-ABD
ilişkileri gerginleşmiş, ilk ciddi kriz doğmuş-
tu.⁴²

G. DİĞER KOLEJLER

1878-1903 döneminde Van'da Amerikan
Koleji, Merzifon'da Anadolu Koleji ve İz-
mir'de Uluslararası Koleji açıldı.⁴³

Osmanlı hükümeti, bu okulları siyasete
bulaşmama kaydıyla serbest bırakmıştı.

1850'de Osmanlı ülkesinde Amerikalı
misyonerlerin yönetiminde yedi kilise ve yedi
okul varken, bu sayı 1913'te 163 Kilise ve
450 okula ulaştı. Amerikan okullarına devam
eden Osmanlı vatandaşlarının sayısı, 1850'de
112 iken 1913'te 25.922 (yirmi beş bin dokuz
yüz yirmi iki)'ye erişti.⁴⁴ 1886 yılında Osmanlı İmpara-
torluğu'nda okullarda çalışan kadın ve erkek ABD'lile-
rin sayısı, 254, Türk yardımcılarının sayısı ise, 1049 ki-

şi idi. Osmanlı'daki High School ve Collegelerin sayısı 35, yatılı kız okullarının sayısı ise 27 idi. Daha aşağı seviyedeki okulların sayısı ise 508 olup, çeşitli yerlerde öğrenim gören öğrencilerin sayısı 25.171 idi.

1859 dan itibaren Amerikan doktorları Anadolu'da 9 hastane ve 10 dispanser açmış olup buralardaki hasta sayısı yaklaşık 40 bin kişi idi.⁴⁵ 1850'den sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda misyonerlerin faaliyetleri arttı. 1876'da Congregational Church veya ABCFM tarafından Osmanlı İmparatorluğu coğrafyasında yapılan toplam harcama 4.502.810,80 \$ idi.

ABCFM, aidatlarla beslenen bir örgüttü. ABCFM, bazılarına göre, ABD içinde devlet sayılabilen bir örgüttü.⁴⁶ "American Board of Commissioners for Foreign Missions of the Congregational Church" isimli örgüt, Osmanlı'ya misyoner göndermeye karar verdiğinde Osmanlı Devleti dünyanın en büyük gücüydü.⁴⁷

1831 senesinde yapılan nüfus sayımına göre üç kıtaya yayılan bir ülke ve Ortadoğu'nun en önemli askeri ve siyasi gücü olan Osmanlı'da 36 milyon insan yaşamaktaydı;⁴⁸ Tanzimat dönemi boyunca azınlıklar lehine yapılan ıslahatlarla (reform) Hristiyan azınlıklar, Türklerin hakimiyetini kırmayı ve giderek onlara üstünlük sağlamayı amaçlamışlardı. Bu amaçla Batılılar, hatırat, gezi ve değişik türlerde yazılmış eserlerinde Tanzimat ve ıslahat hareketlerinden övgüyle söz etmişlerdir.⁴⁹

Matbaa; Misyonerler tarafından Malta Matbaası 1822'de kuruldu, 1833'de İzmir'e nakledildi. Benzeri matbaalar, İzmir ve İstanbul'da da kuruldu.⁵⁰

1831 sonrası, Osmanlı ülkesinde faaliyet gösteren misyonerlerin yükselişe geçtiği ikinci bir aşama oldu. Bu dönemde ABD, İstanbul'da elçilik ve bir misyon açtı. Bu resmi açılış misyonların rahat bir nefes almasını ve misyonların hızla artmaya başlamasını sağladı. 1834 yılında Trabzon ve Bursa misyonları açıldı.⁵¹ 1869 yılına gelindiğinde, İmparatorluğun 21 merkezinde misyonlar kurulmuştu. Bu misyonlarda görevli olan 41 adet misyoner ve bunlara yardımcı olan Ermeniler çalışıyordu. I. Dünya Savaşı'na girerken doktorlarıyla birlikte dokuz hastane, 426 okul ve devam eden 25000 öğrencileri vardı.⁵² I. Dünya Savaşı sonunda (1918) Osmanlı'da sadece 36 misyoner kalmıştı. 1921'de misyonerler, 70 yıl önce geldikleri Harput'tan kovuldular. Kapitülasyonlar kalktıktan ve Lozan Sözleşmesi imzalandıktan sonra, azınlıkların değişimi sonrasında, ABD misyonerleri Türkiye'de kalmak istiyorlardı.⁵³

ABD misyonerlerinin dünyada en çok önem verdikleri, insan gücü ve diğer konularda en çok yatırım yaptıkları alan Osmanlı coğrafyasıydı. Misyonerlerin hedef kitlesi, -Hristiyanlaştıramadıkları için- Türkler değil,

azınlıklar idi.⁵⁴ Misyonerlerin amacı, Ermenileri (Millet-i Sadıka) Türklerden ayırmak, Batılı değerlere ulaşmalarını sağlamak,⁵⁵ kendilerine kutsal kitabın bilgisini bildirmekti. Müslümanları Hristiyanlaştırmak zor oluyordu, 1861'e kadar sadece 23 Müslüman vaftiz edilmişti. Bu arada Yunanlılar unutulmamıştı.

Daha sonra misyonlar işbölümü yaptı; "Yahudi misyonu", "Ermeni misyonu" gibi. Yunan misyonu, Yunan devleti kurulunca kaldırıldı. Misyonların ismi daha sonra yeniden değiştirildi: Batı Türkiye misyonu, Doğu Türkiye misyonu, Orta Türkiye misyonu gibi. Batı'nın merkezi İstanbul, Ortadaki Antep, Doğunun merkezi ise Harput idi. Misyonların kuruluşunda Ermenilere olan ilginin dominantlığı devam ediyordu.⁵⁶

Misyonerlerin amacı, Türk-Amerika ilişkisinden çok Rum ve Ermenilerin yararlarını gerçekleştirmekti.⁵⁷ Osmanlı Devleti yöneticileri de misyonerlerin devlet

aleyhine siyasetle uğraştıklarını biliyor ama bunlara karşı fazla bir şey yapamıyorlardı. Misyonerler, Ermeni milliyetçiliği taleplerini teşvik ediyorlardı.⁵⁸ Misyonerlerin Ermenilere yönelik faaliyetleri 1880'den

sonra hız kazandı. Merkezi Türkiye

misyonu, önceleri Ayntab, Maraş, Adana ve Haçin'i kapsarken daha sonra Halep, Antakya, Tarsus ve Urfa şehirleri de misyonun

görev alanına dahil edildi.

Batılı devletler azınlıkları açıkça destekliyorlardı; 1740 tarihindeki kapitülasyonlarla birlikte Fransa, Katolikleri himaye hakkını elde etmişti. İngiltere ve ABD Protestanları, Rusya ise Ortodoksları koruyor/kolluyordu. İngiltere ve ABD'nin baskıları sonucunda, 15 Kasım 1847 günü padişah tarafından yayınlanan bir kararname ile Protestanlık bağımsız bir dini toplum (millet) olarak tanındı. 1857 tarihinde yayınlanan bir emirname ile irtidat suçuna verilen ölüm cezası kaldırıldı.⁵⁹ 1886'da İmparatorluk Fermanı (Imperial Firmans) olmadan açılan okullar (ki Suriye'de 62 tane vardı.) kapatıldı. 1864'deki halkın tepkisel hareketinden sonra misyoner çalışmaları biraz geriledi.⁶⁰

Protestanlar, diğer Hristiyanlarla eşit hakka sahip olabilmek için ayrı bir millet olarak tanınmalarını istiyorlardı. ABD'li misyonerler ABD ve İngiltere aracılığıyla bu konuda özel bir çaba gösterdiler. Esasen İngiliz elçiliği Protestanları zaten kendi koruması altına almıştı. 1843 senesinde ihtida etmiş bir Ermeni'nin yeniden Ermeniliğe dönmesi nedeniyle, irtidat suçunu işlediği iddiasıyla, idam edilmesi üzerine, İngiltere Osmanlı'ya baskılarını artırmıştı. İngiliz Büyükelçisi Stratford de Redcliffe (Canning),⁶¹ Mustafa Reşit Paşa ile yürüttüğü görüşmeler sonunda, Sultan Abdülmecid, yayınladığı bir irade ile Protestanları ayrı bir millet olarak tanıdı. Bir araya gelen Protestanların seçtiği temsilci, Babiali tarafından resmen tanındı.

St. Joseph Lisesi binası

Canning'in, özellikle Abdülmecit devrinde, sadrazam ve vezirlerin atanmasında etkisi olurdu.⁶²

XIX. yüzyılın sonunda açılan Amerikan ilkokulu sayısı 378 ve bu okullarda okuyan öğrenci sayısı 14.414, ortaokul sayısı 33 ve bu okullarda okuyan öğrenci sayısı 2600, açılan ilahiyat okulu sayısı 3 ve bu okulda okuyan öğrenci sayısı 22, açılan kolej sayısı 3 ve burada okuyan öğrenci sayısı 520 olmak üzere toplam 417 okulda 17.556 öğrenci vardı.⁶³

Osmanlı azınlıklara din özgürlüğü tanımış, Protestan kilise cemaat, okul ve kolejlerine açılış izni verdiği gibi, İmparatorluğun Asya ve Avrupa topraklarına yayılmasına da müsaade etmişti.⁶⁴ Azınlıklar ve bunlara verilen müsaadelerle ilgili olarak çok miktarda arşiv belgeleri bulunmaktadır.⁶⁵

IV. ERMENİLER VE AMERİKAN MİSYONERLERİ (TÜRK-ABD İLİŞKİLERİ BAĞLAMINDA ERMENİ SORUNU)

Osmanlı İmparatorluğu'nda millet sistemi vardı; Müslüman olanlar millet-i hakime adını taşıyor; gayrimüslimler ise Grek Ortodoks milleti, Ermeni milleti, Yahudi milleti gibi isimler altında toplanırlardı.⁶⁶ Amerikan misyonerleri yoğun çabaları sonucunda, 1834 yılında İstanbul'da bulunan Ermeniler için ilk kez Türkçe Protestan ayini yaptılar. Misyonerler, Ermenilerle (öncelikle onları Protestanlaştırmak, sonra da ayrı bir devlet kurdurtmak için) özel olarak ilgileniyorlardı.⁶⁷ Beyoğlu'nda (Pera) ilk misyoner okulu açıldı. 1835'te Trabzon, 1939'da Erzurum, 1849'da Ayntab, 1855'te Maraş, Adana, Halep, Tarsus, Antakya, Kilis, 1850'de Selanik misyonları kuruldu. Osmanlı ülkesi ABCFM tarafından 5 idari bölgeye ayrılarak, Erzurum, Harput, Bitlis, Diyarbakır ve Mardin Doğu; Maraş, Urfa, Antep, Halep, Adana, Tarsus, Mersin Merkez; Trabzon, Ordu, Merzifon, Sivas, Kayseri, İzmir, İstanbul, Talas, Adapazarı Batı; Selanik, Sofya, Manastır Avrupa; Beyrut ve Sayda, Suriye misyonu içerisinde sayıldı. ABCFM üst yönetimi (Prudential Committee), Ermenilerle ilgilenilmesini emretmişti.

Ermeni Patrikhanesi, Ermenilerin dinlerinin değiştirilerek Protestan yapılmasını tepkiyle karşıladı; 1844'te Gregoryan Ermeni Kilisesi Patriği seçilen Matteos, sert önlemler aldı, Protestan tarzında ibadet eden Ermenileri 1846'da Gregoryan Kilisesi'nden çıkardı. Patrik, kendi cemaatı üzerindeki olumsuz etkisi nedeniyle Papayı Babiali'ye resmen şikayet etti.⁶⁸

Ermenilerin yaşadığı tüm bölgelerde açtıkları okullarda verdikleri eğitimle Ermeni ulusal bilincinin oluşumuna katkıda bulunan misyonerler, İmparatorluktan bağımsız kalmayı en çok hak ettiğine inandıkları bu halkla ilgili her türlü gelişmeyi ABD ve Avrupa kamuoyuna aktardılar. Böylece ABD ve İngiltere'de çok fazla kimsenin haberdar olmadığı Ermenilerle ilgili gelişmeler, kamuoyunda daha fazla yankı bulmaya başladı. 1890'ların başından itibaren ağırlık kazanan Ermeni isyanları ve Osmanlı Devleti'nin bunlara tepkileri de yine misyonerler tarafından dünya kamuoyuna çarpıtılarak aktarıldı. İlk önce, 6 Ocak 1893'te Ankara çevresinde oturan Ermeni isyancılar, daha sonra Merzifon ve Amasya'da isyan eden Ermeniler, Osmanlı-ABD ilişkilerini de olumsuz yönde etkilediler. İsyancıların sığındığı Merzifon Kolej binasının Osmanlı askerlerince tahrip edilmesi Washington'da büyük tepkiye neden oldu. İkinci önemli gelişme Kasım 1895'te çıkan isyan nedeniyle Harput ve Maraş'taki Amerikan okulları ve Amerikan misyonerlerin zarar görmesi oldu. Harput konsolosluğundan gelen bilgiler ışığında ABD elçisi 100.000 dolar tazminat istedi. II. Abdülhamit olayı zamana yaymaya çalıştı ise de ABD'nin tehditleri ağırlaşınca Haziran 1901'de 19.000 sterlin ABD elçisine zarar ziyan bedeli olarak ödendi.⁶⁹

Ermenilerin yaptıkları katliamın sergilendiği Van müzesi

Beşyüz yıl birlikte yaşayan Türklerle Ermeniler arasında ilk kez ciddi bir kriz yaşanıyordu. Türk-Ermeni iç sorunu II. Abdülhamit döneminde 1894 ve 1895'te yaşandı ki bu, Batı literatürüne Ermeni katliamı olarak geçti. ABD senatosu 3.12.1894'de Ermeni katliamı ile ilgili bir kararı kabul etti.⁷⁰ Amerikalı misyonerlerin etkili çabaları sonucunda zaten Balkanlardaki gelişmeler sonucunda zede-

lenmeye başlayan Türk imajı son derece olumsuz motiflerle bezendi. "Konuşulmaz Türk (unspeakable Türk)", "korkunç Türk (Terrible Türk)", "Türk barbarlıkları (The Turkish Barbarities)", "Bulgaristandaki mezalim (The Atrocities in Bulgaria)", binlerce insan vahşice katledildi (Thousands of People Brutally Murdered)" gibi gazete başlıkları ve terimler bu çabalar sonucunda ortaya çıktı ve sadece icat edildiği ABD'de değil, tüm Batı'da yoğun olarak kullanıldı.

Osmanlı-ABD ilişkisi genelde samimi olarak sürdüğü halde ilk defa olarak, 1894 senesindeki Ermeni olayları nedeniyle ABD kamuoyu Türk düşmanı kesilmiştir.⁷¹ Türk kavramı, yapılan propagandalar sonucunda, katliam, gizem, Türk hamamı ve peçeli kadınlar anlamlarını içermeye başlamıştı. "Konuşulmaz Türk" isimli bir kitap, Türklerin Ermeni soykırımını yaptığını iddia eden yapıtlardan biriydi. Osmanlı İmparatorluğu için artık, "The Sick Man of Europe"⁷² ve-

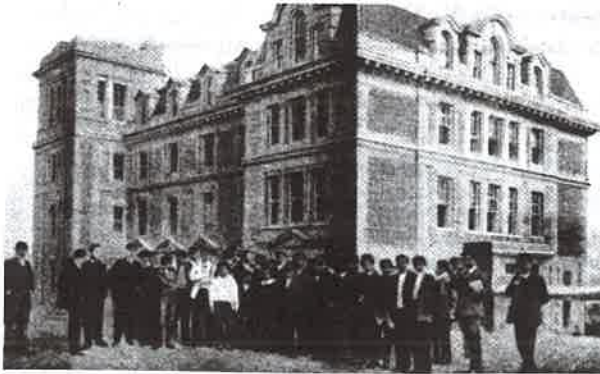

ya "Eastern Question"⁷³ kavramı daha sıkı kullanılıyordu.⁷⁴

1860-1914 yılları arasındaki Amerikan okulları nedeniyle doğan Türk-Amerikan çatışmasına yeni bir çatışma konusu daha eklenmişti; ABD'ye göç eden gayrimüslim Osmanlı vatandaşları olan Rum, Ermeni ve Lübnanlı Hristiyanların Türkler aleyhine yaptıkları propaganda sonucunda Anti-Türk imajı doğmuştur. Öyle ki, 1927 senesinde New York'a ulaşan Türkiye'nin Washington Büyükelçisi Muhtar Bey, oteline polis koruması altında gelebilmiştir.⁷⁵

1880 sonrasında ABD'li misyonerlerin Ermenilere yönelik çalışmaları hız kazanmıştı. 1880'de Antep'te bir misyoner matbaası açıldı. Antep bölgesinde 48 Amerikalı misyonere, destek veren 267 yerli görevli bulunmaktaydı. Ermeni ulusal bilincinin oluşması misyonerlerin biricik göreviydi. Ermeni sorunu zamanla Rusya ve İngiltere gibi diğer Avrupa devletlerinin desteği ile çoğu zaman gündeme gelen bir sorun olmuştur. Kışkırtıcı hareketler kısa sürede unutuldu ve İmparatorluğun Müslümanları ile Ermenileri arasındaki ilişkiler büyük ölçüde normale döndü. 1897'de Ermeni sorunu I. Dünya Savaşı'nda tekrar hortlayana kadar ortadan kalktı.⁷⁶ I. Dünya Savaşı'nda Ruslarla işbirliği yapan Ermeniler tekrar ayaklanmışlardır. Ocak 1919 Paris Barış Konferansı'nda Ermeniler, Karadeniz'den Akdeniz'e uzanan bölgede tam bağımsız bir devlet kurmak ve ABD mandasında olmak istediler. ABD başkanı Wilson, Ermenilerin büyük bir devletin mandasına girme isteğine olumlu bakıyordu. Doğu Anadolu'ya bir komisyon gönderilmesi kararlaştırıldı. General Harbord başkanlığındaki komisyon Doğu Anadolu'yu gezdi ve raporunda Ermenilerin hiçbir zaman hiçbir yerde çoğunluk olmadıklarını bildirdi. Bu durum karşısında ABD, manda önerisini reddetti.⁷⁷

Özellikle Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu'nu terk ederek ABD'ye göç etmelerinin birinci nedeni ekonomik, diğer nedeni politiktir.⁷⁸ Osmanlı'da siyasi veya ekonomik birlik olmadığı gibi, coğrafik ve etnik sınırlar da belli değildi. Askeri güce dayalı İmparatorluğun gücü azalınca çöküş başlamıştı. İmparatorluk

Amerikalı Misyoner Dr. G. Hamlin ve C. Robert tarafından kurulan (1853) Robert Koleji

hâlâ bir toprak devletiydi ve bütçe toprağın gelirin dayalıydı. Osmanlı'dan ABD'ye göç, 1869'a kadar sadece 294 kişi iken, 1879'a kadar 400 kişi olmuş, 1879-1889 arasında 1000 kişi ABD'ye göç etmiş, 1899 yılına kadar 34.843 kişi olmak üzere toplam 37.962 kişi ülkeyi terk etmiştir.⁷⁹ Gidenlerden bir kısmı, Osmanlı İmparatorluğu'na geri döndüklerinde bu kişilerin Amerikan vatandaşı mı yoksa Osmanlı mı? olduğu konusunda, ABD ile Babıali arasında yeni bir tartışma başlamıştır. 1905-1915 arasında 367.468 Osmanlı, ekonomik veya siyasi nedenlerle ABD'ye göçmüştür. Bu 367.468 kişinin sadece %5'i Türk, kalanı genelde Ermeniydi.⁸⁰

V. AMERİKAN MİSYONERLERİ VE BULGAR DEVLETİ'NİN KURULMASI

Amerikalıların Osmanlı topraklarında yoğun ilgi duydukları bir diğer Hristiyan milleti Bulgarlardı.⁸¹ Misyonerlerin Bulgaristan'da ulaşmak istedikleri üç hedef vardı; Protestanlığı yaymak, Bulgarları Ortodoks hiyerarşisinin pençesinden kurtarmak, ulusal bir kilise kurumlarına yardımcı olmak ve Bulgaristan'ın Türk egemenliğinden çıkmasını sağlamak. Bu üç amacın da gerçekleşebilmesi, öncelikle Bulgar milliyetçiliğinin üzerinde yükseldebileceği sağlam bir felsefi temelin atılmasına bağlıydı. Dolayısıyla Amerikan misyonerleri, Bulgaristan'la ilgilenmeye başladıkları günden itibaren Bulgarca kitap dergi ve gazete yayımlamaya ve Bulgar dilini konuşabilen misyonerler yetiştirmeye ağırlık verdiler. Misyonerler, misyoner okulları yoluyla bölgeye doğrudan girdikleri 1858'e kadar İzmir⁸² ve İstanbul'da daha çok bu tür faaliyetleri ile Bulgaristan'daki uyanışa katkıda bulunmaya çalıştılar.⁸³ 1870 yılında ilan edilen bir Padişah iradesiyle Babıali, Bulgar Kilisesi'nin bağımsızlığını benimsedi. Bu durum Bulgar milliyetçilerine cesaret verdi, çalışmalarını hızlandırdı. Bağımsız Bulgar Ortodoks Kilisesi'ne karşı Protestanlaştırma çalışmalarına ağırlık veren ABD'li misyonerler Robert Koleje aldıkları Bulgar öğrenci sayısını artırdılar. 1870'de 40 olan Bulgar öğrenci sayısı 1881 yılında 105'e çıkmıştır.⁸⁴ Robert Koleji başkanı George Washburn, sözde Bulgar katliamını 1876 tarihinde Londra gazetelerine yazdı.⁸⁵ Bu durum, İngilizleri Türkler aleyhine çevirmişti.

XIX. yüzyılda Balkanlar ve Batı, Türklerden nefret ettirilme noktasındaydı; Avrupa ve ABD Balkanlar'la özel olarak ilgileniyordu; Rusya ise emperyalist duygularla fırsat kolluyordu.⁸⁶ Amerikalıların Bulgar ve Ermeni olaylarına bakışı ve XIX yüzyılın son döneminde Avrupa devletleri gibi Osmanlı Devleti'nin işlerine müdahale eder bir tutum içine girmeleri, ikili ilişkilerin soğuk bir döneme girmesine yol açtı. 1901 yılında ABD Başkanı olan Theodore Roosevelt, 1898'de "Dünyada herkesten önce ezmek istediğim iki güç, İspanya ve Türkiye'dir" demişti.⁸⁷ Bu soğukluk I. Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadarki ilişkilerde egemen oldu.⁸⁸

DİPNOTLAR

- 1 Eren, M. Cevat, "Tanzimat", Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi, C.XI, ss. 709-765, s. 725. Ama 1850 yılında Protestan Ermeniler ayrı bir cemaat olarak Babıali tarafından tanınmıştır; ibid, s. 725.
- 2 Tozlu, Necmettin, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Misyoner Okulları", Yeni Türkiye, Osmanlı Özel Sayısı, Ankara, 1999, s. 329.
- 3 Tozlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Misyoner Okulları", s. 329.
- 4 Kocabaşoğlu, Uygur, Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, 19. yy.da Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları, İstanbul, 1989, s. 16-17.
- 5 Cyrus Hamlin, Among The Turks, New York, Robert Carter and Brothers Press, 1878, s. 30.
- 6 Tozlu, Necmettin, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Misyoner Okulları", Yeni Türkiye, Osmanlı Özel Sayısı, Ank. 1999, s. 330.
- 7 Köprülü, Orhan, "Tarihte Türk-Amerikan Münasebetleri", Belleten, C. II, Ağustos, 1987, Sayı, 200, s. 936.
- 8 ABCFM konusunda detay için bkz. Moore, John Hammond, America Looks At Turkey, 1876-1909, Yayınlanmamış Doktora Tezi (Doctorate Dissertation), Virginia University 1961, s. 90-95.
- 9 Roger Reed Trask, The Relations of the United States and Turkey 1927-1939, A Thesis in History, The Pennsylvania State University, Submitted For The Degree of Doctor of Philosophy, 1959, s. 3; Köprülü, "Tarihte Türk Amerikan Münasebetleri", s. 939; detay için bkz. Vahapoğlu, M. Hidayet, Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları, (Yönetimleri Açısından), Ankara 1990, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, No. 109, s. 21-25.
- 10 Kocabaşoğlu, Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, s. 33.
- 11 Vahapoğlu, M. Hidayet, Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları, (Yönetimleri Açısından), Ankara 1990, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, No. 109, s. 73.
- 12 Tozlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Misyoner Okulları", s. 331.
- 13 Trask, The Relations of the United States and Turkey, s. 9; James L. Barton, Daybreak in Turkey, p. 144.
- 14 Tozlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Misyoner Okulları", s. 331.
- 15 Kocabaşoğlu, s. 39; detay için bkz. Detay için bkz. Polat, İlknur, Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar, Ankara, 1990; a. mlf., "Osmanlı İmparatorluğu'nda Açılan Amerikan Okulları Üzerine Bir İnceleme", Belleten, Şy. 203, C.II, s. 627 vd.
- 16 Kırşehirlioğlu, Ali, Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri, İst. 1963, Bedir Yayınevi, s. 85-111.
- 17 Kocabaşoğlu, Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, s. 50-51.
- 18 Kocabaşoğlu, Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, s. 52.
- 19 Tozlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Misyoner Okulları", s. 331.
- 20 Türk Misyonlarına Yardım Derneği için bkz. Kocabaşoğlu, Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, s. 73.
- 21 Moore, America Looks At Turkey, 1876-1909, s. 27.
- 22 Moore, America Looks At Turkey, 1876-1909, s. 27.
- 23 Harita için bkz. Moore, America Looks At Turkey, 1876-1909, s. 29.
- 24 Hamlin, Among The Turks, s. 362.
- 25 Tozlu, "Osmanlı İmparatorluğunda Misyoner Okulları", s. 330.
- 26 Ülman, Haluk, İkinci Dünya Savaşı'nın Başından Truman Doktrinine Kadar Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri (1939-1947), AÜSBF Yayını, Ankara, 1961, s. 5.
- 27 Unan Fahri, "Osmanlılarda Medrese Eğitimi", Yeni Türkiye, Osmanlı Sayısı, Ankara, 1999, s. 149-160, s. 151; ayrıca bkz. Kazıcı, Ziya, "Osmanlı Eğitim ve Öğretim Sisteminde Genel Medreseler", Yeni Türkiye, Osmanlı Sayısı, Ankara, 1999, s. 161-167; Çelebi, İlyas, "Osmanlı Medreselerinin Kuruluşu, Yükseliş ve Çöküş Nedenleri", Yeni Türkiye, Osmanlı Sayısı, Ankara, 1999, ss. 168-175; Akkutay, Ülker, "Osmanlı Eğitim Sisteminde Enderun Mektebi", Yeni Türkiye, Osmanlı Sayısı, Ankara, 1999, ss. 187-193; Deguilhem, Hâbil Randi, Şam Eyaleti Örneğinde Osmanlı İmparatorluğunda Eğitimin Laikleştirilmesi, ss. 231-236.
- 28 İstanbul'da 1697-1839 yılları arasında açılan Fransız okulları için bkz. Vahapoğlu, Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları, (Yönetimleri Açısından), s. 71-72; Salahi R. Sonel, "Tanzimat and its Effects on the non-muslim Subjects of the Ottoman Empire", Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Ankara, 31 Ekim-3 Kasım 1989, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, XXVI.Dizi,-Sa.5, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, s. 372.
- 29 Moore, America Looks At Turkey, 1876-1909, s. 24.
- 30 Köprülü, "Tarihte Türk Amerikan Münasebetleri", s. 936.
- 31 Hamlin, Among The Turks, s. 61.
- 32 Trask, The Relations of the United States and Turkey, s. 9-10.
- 33 Hamlin, Among The Turks, s. 287-301.
- 34 Gordon, Leland James, (Prof. of Economics, Denison University), American Relations with Turkey 1830-1930, An Economic Interpretation, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1932, s. 226.
- 35 "Robert College as an Outpost of American Education"; bkz. Gordon, s. 226 vd.
- 36 Gordon, American Relations with Turkey 1830-1930, s. 225.
- 37 Gordon, American Relations with Turkey 1830-1930, s. 226.
- 38 Kocabaşoğlu, Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika s. 153.
- 39 Kocabaşoğlu, Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, 19. yy. da Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları, s. 188-193.
- 40 Hamlin, Among The Turks, s. 259.
- 41 Gordon, American Relations with Turkey 1830-1930, s. 229. Harput'ta Süryani ve Ermenilere ait 6 ibtidai okul ve 1 rüşdiye vardı. Ayrıca Harput'ta, Amerikan Koleji (1857), Fırat Koleji (1869) ve Alman Mektebi (1895) olmak üzere üç yabancı okul daha vardı; Detay için bkz. İshak Sunguroğlu, Harput Yollarında, C. II, İst. 1959; Kılıç, Orhan, "XIX. Yüzyılda Harput'ta Misyoner Faaliyetleri", Fırat Üniversitesi Dergisi, 1989, 3 (İ), ss. 119-137.
- 42 Trask, The Relations of the United States and Turkey, p.10; Gordon, American Relations with Turkey 1830-1930, s. 240; bkz. Rosaline de Gregorie Edwards, Relations Between the United States and Turkey, 1893-1897, Unpublished Ph.D. dissertation, Fordham University, 1952.
- 43 Hamlin, Among The Turks, s. 259.
- 44 Robert Daniel, American Philanthropy in the Near East 1820-1960, Athens, Ohio University Press, 1970, s. 94.
- 45 Samuel Cox, Diversions of a Diplomat in Turkey, New York 1887, s. 296.
- 46 bkz. Kocabaşoğlu, Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, s. 8.
- 47 Gordon, American Relations with Turkey 1830-1930, s. 221.
- 48 Karal, Enver Ziya, Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831, Ankara, 1943, s. 93.
- 49 Tozlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Misyoner Okulları", s. 331. "Ne olursa olsun ıslahat" gibi kayıtsız şartsız ve pazarlık gücünü sıfıra indiren talepler, ülkelerin hayatında olumsuz bir işlev görmüşlerdir. Günümüzde "Ne olursa olsun Avrupa Birliğine girelim" istemleri de bu bağlamda değerlendirilmelidir.
- 50 Kocabaşoğlu, Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, s. 46.
- 51 Gordon, American Relations with Turkey 1830-1930, s. 221.
- 52 Trask, The Relations of the United States and Turkey, s. 9.
- 53 Gordon, American Relations with Turkey 1830-1930, s. 222.
- 54 Gordon, American Relations with Turkey 1830-1930, s. 223.
- 55 Trask, The Relations of the United States and Turkey, s. 10.
- 56 Gordon, American Relations with Turkey 1830-1930, s. 224; Tozlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Misyoner Okulları", s. 331.
- 57 Gordon, American Relations with Turkey 1830-1930, s. 224.
- 58 Gordon, American Relations with Turkey 1830-1930, p. 224; bkz. Tozlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Misyoner Okulları", 701 Osmanlı Özel Sayısı, s. 764-776.

- 59 Gordon, *American Relations with Turkey 1830-1930*, s. 228.
- 60 Gordon, *American Relations with Turkey 1830-1930*, s. 228 ve 233.
- 61 Canning, önceleri İstanbul'da İngiliz diplomatı daha sonra büyükelçi oldu. İngiltere'ye yazdığı bir yazıda, "Bu imparatorluğa yıkılma felaketi, kuzeyden veya güneyden gelmeyecektir; kalbine dek çürüktür ve bu çürüklüğün başlıca nedeni bizzat yönetimdir." Canning'e göre hata, "yöneticiler, yönetimin aksaklığını biliyor ama düzeltmek için gerekli zeka ve cesaret sahibi olmadıklarını" iddia ediyordu. Sonyel, R. Salahi, "Tanzimat ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Gayri Müslim Uyrakları Üzerindeki Etkileri", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara, 31 Ekim-3 Kasım 1989, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, XXVI.Dizi, Sa.5, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, s. 340.
- 62 Akyıldız, Ali, "Hükümet", "Tanzimat Dönemi ve Sonrası", DİA, C. XVIII, s. 472.
- 63 Vahapoğlu, Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları, (Yönetimleri Açısından), s. 73.
- 64 Hamlin, *Among The Turks*, p. 365.
- 65 Kırşehirdioğlu, *Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri*, s. 143-167 arası epeyi belge bulunmaktadır.
- 66 Sonyel, "Tanzimat and its Effects on the non-muslim Subjects of the Ottoman Empire", s. 373-378.
- 67 Moore, *America Looks At Turkey, 1876-1909*, s. 96; Hamlin, *Among The Turks*, s. 30-31.
- 68 Hamlin, *Among The Turks*, s. 73.
- 69 Trask, *The Relations of the United States and Turkey*, s. 11.
- 70 Detay için bkz. Gordon, *American Relations with Turkey, 1830-1930*, s. 24-34.
- 71 Roger Reed Trask, *The Relations of the United States and Turkey*, s. 1, 11; Gordon, *American Relations with Turkey 1830-1930*, s. 16.
- 72 Avrupa'nın hasta adamı sözü, 1853'te İngiltere'nin St. Petesburg'da bulunan büyükelçisi ile toplantı yapan Rus Çarı tarafından söylenmiş bir sözdür. Çar, "Kollarımız arasında hasta bir adam var, çok hasta. Sizi açıkça söylemeliyim ki, gereken bütün tedbirleri almadan önce onu günün birinde kaybetmemiz büyük bir felaket olacaktır." Demiş ve Avrupa'nın hasta adamının (Osmanlı'nın) mirasını paylaşma konusunda anlaşmışlardır; Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C. V, s. 228.
- 73 Doğu Sorunu; bkz. Hamlin, *Among The Turks*, s. 29.
- 74 Trask, *The Relations of the United States and Turkey 1927-1939*, s. 2; Gordon, *American Relations with Turkey 1830-1930*, s. 3; bkz. Everett D. Wheeler, *The Duty of the United States of America to American Citizens in Turkey*, New York, Chicago, and Toronto, 1896, ss. 20-22.
- 75 Ülman, *Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri*, s.5.
- 76 Stanford Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, C. II, Cambridge University Press, London 1977, s. 256.
- 77 Ergün Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, C. I, s. 88. Detay için bkz. Uçar, Ahmet, *Amerikan Misyonerlerinin Türkiye'deki Faaliyetleri 1818-1930*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Konya, 1988.
- 78 Gordon, *American Relations with Turkey 1830-1930*, s. 296 vd.
- 79 Gordon, *American Relations with Turkey 1830-1930*, s. 303. 1900-1923 için bkz. ibid, s. 305, 308. 1923'e kadar toplam (323.392) kişi ABD'ye gitmiştir. Bunun sadece 15.365'i Türk, 78.262'si Yunanlı, 72.273'ü Suriyeli, 53.066'sı Ermeni, 35.158'i Sırp ve Bulgar, 16.058'i Yahudi idi. İbid, s. 308. Bunun 170.000'i aktif işçiydi. Yine gidenlerin %95'i azınlık, kalanı Müslüman idi.
- 80 Gordon, *American Relations with Turkey 1830-1930*, s. 357 ve 358; Ermeni milleti hakkında detay için bkz. Sonyel, "Tanzimat and its Effects on the Non-Muslim Subjects of the Ottoman Empire", s. 374-375. Bu konuda detay için bkz. Bozkurt, Gülnihal, *ABD Vatandaşlığı İddiasında Bulunan Osmanlı Vatandaşlarına Dair Bazı Amerikan Belgeleri*, Prof. Dr. Jale Akipek'e Armağan, Konya, 1991, s. 177-189.
- 81 XIX, yüzyılda Bulgaristan'ın dini, ırkı, terör ve idare yapısı hakkında bkz. Turan, Ömer, *The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)*, Ankara, 1998, s. 27-45.
- 82 İzmir, 1930 öncesinde Smyrna olarak bilinir. 1930 senesinde çıkarılan bir kanunla Smyrna İzmir, Angora Ankara, Konstantinopolis İstanbul oldu; Trask, *The Relations of the United States and Turkey 1927-1939*, s. 2, dn, 2.
- 83 ABD'de Harvard Üniversitesi içerisinde Houghton Kütüphanesi'nde Amerikan Protestan Misyonerleri Arşivi bulunmaktadır; Erhan, s. 243.
- 84 Hamlin, *Among The Turks*, p. 261; Şentürk, Hüdaî, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi, (1850-1875)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1992, s. 65.
- 85 Moore, *America Looks At Turkey, 1876-1909*, s. 45.
- 86 Moore, *America Looks At Turkey, 1876-1909*, s. 37.
- 87 Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika*, s. 23.
- 88 Erhan, "Osmanlı-ABD İlişkileri", s. 243; Konu ile ilgili daha detaylı için bkz. Arşiv belgeleri Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Dairesi Arşivi, 203 No.lu Amerikan Board Okulları Dosyası ve İstanbul Amerikan Kolejleri Dosyası, no. 341-42; Amerikan Arşivi için bkz. National Archives of the United States-A Micro Film Publication; ibid.